

NOMINATIV FAOLIYATNING EMPIRIK VA RATSIONAL-GENERATIV TALQINLARI

Rahimov Abror Ahmadovich, Samarqand davlat veterinariya
meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti dotsenti

EMPIRICAL AND RATIONAL-GENERATIVE INTERPRETATIONS OF NOMINATIVE ACTIVITY

Rahimov Abror Ahmadovich, Associate Professor, Samarkand State
University of Veterinary Medicine, Animal Husbandry and
Biotechnology

ЭМПИРИЧЕСКИЕ И РАЦИОНАЛЬНО- ГЕНЕРАТИВНЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НОМИНАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рахимов Абдор Ахмадович, доцент Самаркандского
государственного университета ветеринарной медицины,
животноводства и биотехнологии

<https://orcid.org/0000-0002-0594-5535>

e-mail:
Stipendiat.abror@gmail.
com

Annotatsiya: Tilshunoslikda sistem-struktur nazariya ustuvor bo'lgan davrlarda biroz e'tibordan chetga chiqqan ushbu antropologik tamoyillarning qayta jonlanishi ratsional-generativ nazariya va uning mantiqiy davomi bo'lgan kognitiv tilshunoslikda kuzatiladi. Inson lisoniy qobiliyati va faoliyatini an'anaviy empirik-induktiv asosda emas, balki ratsional-deduktiv usulda tadqiq etish tashabbusi ilgari surilgan ushbu nazariyaga ko'ra, lisoniy qobiliyat (competence)ni taqozo etadigan til uning ifoda imkoniyati (performance) orqali tadqiq etilmog'i lozim.

Kalit so'zlar: ratsional-deduktivizm, tafakkur, ratsional-generativ, nominativ, empirik, tamoyil.

Abstract: The rational-generative theory and its logical offshoot, cognitive linguistics, demonstrate the resurgence of anthropological ideas that were largely disregarded during the linguistics system-structural theory's supremacy. Language, which necessitates linguistic ability, should be investigated via its expressive potential (productivity), according to this theory, which suggests studying linguistic capacities and human activity on a rational-deductive foundation rather than the conventional empirical-inductive one.

Keywords: thinking, rational-generative, nominative, empirical, rational-deductive, and principle.

Аннотация: Возрождение этих антропологических принципов, которые несколько игнорировались в периоды доминирования в лингвистике системно-структурной теории, наблюдается в рационально-генеративной теории и ее логическом продолжении — когнитивной лингвистике. Согласно этой теории, предлагающей изучать лингвистические способности и деятельность человека не на традиционной эмпирико-индуктивной, а на рационально-дедуктивной основе, язык, требующий языковой компетенции, следует изучать через его выразительный потенциал (производительность).

Ключевые слова: рационально-дедуктивный, мышление, рационально-генеративный, номинативный, эмпирический, принцип.

KIRISH. Narsa va nom munosabatining ratsional-generativ va empirik-ratsional talqinlari o'rta asrlarda Yevropada yuzaga kelgan "nominalistik" va "realistik" oqimlarda kuzatiladi.

Xususan, A.Kenterberyskiy tomonidan nomlarning ilohiy porikulyalarga xos universalialar asosida vujudga kelgan mahsullar sifatida talqin etilishi, Per Abelyarning universalialar realiyalar hissiyoti

asosida yuzaga kelgan ikkilamchi mahsullar ekani haqidagi fikri shular jumlasidandir [12; 33]. Ratsional-deduktivizmning keyingi rivoji va takomili R.Dekartning “Kartezian falsafasi”da ko‘zga tashlanadi. U garchi inson gnoseologik faoliyatini hissiy, ratsional, intuitiv bilish hamda bevosita Xudoga murojaat etish kabi vosita va usullarini e’tirof etsa-da, ulardan ushbu hissiy bilishning nobarqarorligini e’tirof etgan holda, unga shubha bilan qaraydi va ratsional bilishning ustuvorligini qayd etadi. Unga ko‘ra, “inson o‘z kuzatishlarini bevosita tafakkur orqali g‘oyaga aylantiradi, bu jarayon tug‘ma qobiliyatiga xos g‘oyalar va borliq g‘oyalari uyg‘unlashuvi asosida sodir bo‘ladi. Shu bois g‘oyalar narsalar hissiyoti asosida emas, balki tug‘ma qobiliyatning ta’sirlanishi, narsalarga xos g‘oyalarning ratsional intuitsiyasini aks ettiradi. Tug‘ma g‘oyaning manbai esa hissiyot yoki ruh emas, balki insonga yaratganning in’omidir. Shuning uchun ham, borliq va inson munosabatini faqat ratsional nuqtayi nazardan izohlash mumkin” [3, 472-473].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Narsa va nom munosabatining ratsional-deduktiv va empirik-induktiv talqinlariga oid munozaralarning yechimini inson lisoniy qobiliyati va faoliyatini o‘rganish asosida topish mumkinligiga birinchilardan bo‘lib e’tibor qaratgan tilshunos olim V.fon Gumboltdir [13]. Binobarin, ushbu olimning sa’y-harakatlari tufayli ushbu masala “borliq - ruh - tug‘ma qobiliyat - sezgilar - aql-idrok - til” izchilligida talqin qilindi. Uning nazarida “inson real borliqqa ruhning ichki quvvati yordamida o‘z hissiy ta’sirini o‘tkazadi va u haqidagi taassurotni o‘zida mujassamlantirgan ikkinchi bir borliqni, ya’ni lisoniy borliqni vujudga keltiradi”. “So‘z tabiat bilan inson, moddiy borliq bilan ruh o‘rtasidagi haqiqiy bog‘lanishni yuzaga keltiruvchi vosita” bo‘lib, u “inson hissiyoti, fantaziya va tasavvuri orqali shakllanadi”. “Tilning vujudga kelishini dastlab borliqning so‘zda aks etishi va mazkur so‘zlar ishtirokida nutqni shakllantirish tarzida izohlashni tasavvurga sig‘dirib bo‘lmaydi. Zero, so‘z lisoniy yaratuvchanlikning intihosi sifatida bevosita nutq jarayonida vujudga keladi” [4; 341- 430]. V.fon Gumboltdning empirik-ratsional ta’lomotidagi ichki

forma haqidagi qarashlarini bevosita so‘z strukturasiga tatbiq etgan A.A.Potebnyaning qayd etishicha, insonni fikrlashga majbur qiladigan manba tashqi borliq bo‘lib, uning hissiyotga ta’siri tufayli fikrlaydi. Ushbu jarayonda vujudga keladigan birlamchi mahsul subyektiv faoliyatining boshlang‘ich shaklini taqozo etadigan hissiy obrazdir[8;212]. Keyingisi tasavvur bo‘lib, u hissiy obrazdan kelib chiqishidan tashqari, so‘zda o‘z ifodasini topgan obrazli belgilar va tushunchalardan darak beruvchi vakil sifatida, so‘zning tovush qobig‘i va ma’nosini tutashtiruvchi vosita sifatida, eski va yangi, anglangan va anglanadiganlarning qiyosiy bog‘lovchisi sifatida ham namoyon bo‘ladi [8;218]. Ana shunday izchillikka asoslanuvchi ichki forma narsaga xos barcha belgilar asosida emas, balki ulardan biri asosida shakllanadi. Masalan, “stol” o‘ziga xos shakl-ko‘rinish va materialiga ko‘ra turlicha bo‘lsa ham, uning ichki formasi birgina “stlat” hissiy belgisi vositasida shakllanadi [8;138].

Xususan, N.Xomskiyning ratsional-generativ nazariyasi tilshunoslar diqqatini til tizimi va undagi alohida shakllar tavsifidan bevosita muloqot jarayoni va uning ishtirokchisi bo‘lgan inson ongida kechadigan jarayonlarga qaratish maqsad qilib qo‘yilgani bilan ajralib turadi. Bunday ko‘lamda izlanish olib borish uchun esa inson ongidagi lisoniy sxemalar asosida shakllanadigan botiniy strukturalarning zohiriy transformatsiyasiga asoslanadigan nutqqa e’tibor qaratish talab qilinadi[2;4]. Binobarin, “bola miyasida tilni bilish, tilni egallash imkonini beruvchi tug‘ma asosli ichki sxematizm” mavjud bo‘lgani bois, “xilma-xil nutqlar ta’sirida bolada universal grammatik ko‘nikma uyg‘onadi” hamda “o‘z ona tili bilan birga boshqa tillarni qiyinchiliksiz o‘zlashtiradi”[10;7].

Garchi ratsional-generativ nazariya borliq, tafakkur va til hamkorligi bilan bog‘liq lisoniy faoliyatni nutqning ontogenez va keyingi takomil bosqichlari ko‘lamida tadqiq etishga alohida e’tibor qaratgani bilan ibratli bo‘lsa ham, inson kognitiv qobiliyati va faoliyatining ratsional-deduktiv nuqtayi nazardan talqin etish maqsad qilib qo‘yilgan ushbu nazariya tanqidiy munosabat bildirish lozim bo‘lgan jihatlardan ham xoli emas. Xususan, A.Vejbitskaya ushbu nazariyani “grammatikani inson ongidagi

lisoniy materialni reprezentatsiyalovchi qoidalar tizimi” sifatida talqin qilish orqali “sintaksisni semantika bilan bog‘liq bo‘lmagan algoritmik asosli, formal tizim” sifatida tasavvur qilishga olib keladigan “semantikasiz lingvistika” deb ta’riflaydi[3;10-14]. Darhaqiqat, ushbu nazariyaga ko‘ra lisoniy faoliyatning boshlang‘ich fazasi bo‘lgan nutqning tug‘ma qobiliyatda belgilangan lisoniy sxemalar tufayli dastlab “sodda va jo‘n, keyinchalik murakkab shakllar” izchilligi asosida [10;37] talqin etilishi shunday taassurot uyg‘otadi. Shuningdek, undagi tilni bilish imkonini yaratadigan tug‘ma qobiliyat va unga xos ichki sxematizm ham vazifasi jihatdan tarixiy ratsionalizmdan deyarli farqlanmaydi. Unga xos irsiy asosni belgilashda esa K.Lorensning “jamiyat tadrijiy takomili bilan bog‘liq holda, subyekt bilan bog‘liq bo‘lmagan reallik darajasiga ega bo‘lishi” haqidagi evolyutsion epistemologik farazlarga tayaniladi[6;196].

Buning natijasida esa, “inson tafakkurini uning ongidagi tug‘ma bilim, g‘oyalar zahirasi asosida faollashishi haqidagi R.Dekart falsafasi” va “grammatikani bekam-u ko‘st nutqiy ketma-ketliklarni (gaplarni) tuzuvchi mexanizm” sifatida tasniflaydigan evolyutsion epistemologiya uyg‘unligiga asoslanuvchi hamda “insonni o‘z lisoniy faoliyatining tashabbuskori va ijodkori emas, balki genetik asosli tug‘ma qobiliyatga qaram, ijrochiga aylantirib qo‘yadigan” nazariya yuzaga keladi [11;170-171].

TAHLIL VA NATIJALAR. Shu bois, ikkilamchi nominativ vositalarga xos lingvokognitiv asoslarni belgilashda empirik-ratsional ta’limot tarafdorlari tomonidan (Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, V.fon Gumboldt, A.A.Potebnya) ishlab chiqilgan tamoyillarga tayanishni lozim topdik[2]. Ushbu ta’limotlarda “lisoniy yaratuvchanlikning intihosi” bo‘lgan va “bevosita nutq jarayonida vujudga keladigan” so‘z tavsifiga alohida e’tibor berilishi [4;341-430] nominativ faoliyat tadqiqidan ko‘zlayotgan maqsadimizga ham mos keladi.

Bunday yondashuvning zarurati nominatsiyani “narsa – faoliyat – so‘z” uzviyligidan iborat birlamchi va “so‘z – faoliyat – narsa” uzviyligidan tashkil topgan ikkilamchi fazalardan iborat faoliyat ekani e’tirof etilgani holda, bu

boradagi izlanishlarni ikkilamchi nominativ vositalar doirasida tadqiq etilishi bilan bog‘liq cheklanish orqali ko‘zga tashlanadi. Hozirga qadar tilda birorta yangi lisoniy ramzning ixtiro etilmaganining boisi, “tildan foydalanish unda mavjud bo‘lgan formalardan foydalanishdir” tamoyilining izchil amal qilib kelayotgani bilan bog‘liqdir [5;28]. Biroq bu tamoyil nominatsiyani derivatsiyadan kelib chiquvchi faoliyat sifatida talqin etilishi uchun asos bo‘la olmaydi. Zotan, derivatsiyani vujudga keltiruvchi vosita nominativ faoliyatdir. Shu bois, nominatsiyani diaxron va sinxron fazalar evolyutsion izchilligiga asoslanuvchi faoliyat sifatida tavsiflash orqali uni to‘laqonli yoritib bo‘lmaydi [14].

Insonni “o‘z qadr-qimmatiga ega bo‘lgan yuksak darajadagi zot sifatida shakllantiruvchi”, uning “ongiga til obrazini singdiruvchi” vosita “Geist”, ya’ni “ruh” bo‘lib [4;430], ushbu mo‘jizaviy qudrat tufayli “til inson shuuriga (заложенный в человеке) singdirilgan hodisa”ni taqozo etadi. Shu bois, “uning vujudga kelish sabablarini ming yillar qa’ridan axtarish befoyd” [4;341] bo‘lganidek, uni tug‘ma qobiliyatda belgilangan ichki sxematizmlar asosida izohlanishiga ham qo‘shilib bo‘lmaydi. Insonga til ijodkorligini taqdim etadigan ushbu mo‘jizaviy qudratni ro‘yobga chiqaruvchi dastlabki lisoniy vosita esa hissiyot va aql hamkorligi asosida voqelanadigan nominativ faoliyatdir. Lisoniy faoliyatni empirik-ratsional nuqtayi nazardan talqin etish tajribalari hamda keyingi lingvopsixologik izlanishlarda bildirilgan fikrlarga ko‘ra, mazkur faoliyat o‘zining birlamchi fazasiga nutqning ontogenez bosqichida ega bo‘ladi.

Xususan, A.R.Luriyaning guvohlik berishicha, bolaning ilk lisoniy faoliyati polifunksional xususiyatli g‘o‘ldirashsimon “amorf so‘zlar”ni hosil qilishdan boshlanadi. Keyinchalik ushbu “sinpraktik so‘zlar” o‘rnini “sinsemantik” xarakterli “diffuz so‘zlar” egallaydi. Mazkur so‘zlar izchilligi esa narsa va nom munosabatidagi morfologik kategoriyalarning tiniqlashib, takomillashib borishi asosida kechadi [7; 22-24].

XULOSA VA TAKLIFLAR. Tovushlar hissiyoti asosida vujudga kelgan amorf va diffuz so‘zlarning nom-nutq qorishiligidan hosil bo‘lishi

lisoniy ijodkorlikning intihosi sifatida e'tirof etilgan so'zning nutq bilan birga vujudga kelishi haqidagi V.fon Gumboldtning mulohazasi bilan mushtarak bo'lsa, bolalar tilida itning "wau-wau, waf- waf" tovush belgilari orqali nomlanishi A.A.Potebnyaning ichki forma narsaga xos barcha hissiy belgilar asosida emas, ulardan biri ishtirokida shakllanishi haqidagi mulohazasi bilan mushtarakdir.

A.A.Potebnyaning "стол" nominantini "стлать" hissiy belgisiga asoslanuvchi ichki forma vositasida shakllanishi[8;138], "язвить" (og'ritmoq, azoblamok) yasamasining "язва" og'riq belgisiga asoslanuvchi ichki forma[8;82] vositasida yasalishi, ichki formaning hissiy obrazlar ichki qiyosi asosida ham vujudga kelishi [8;214] haqidagi tahliliy mulohazalari ham nominativ faoliyatning birlamchi va ikkilamchi fazalari o'rtasidagi ichki bog'lanishni qayd etish imkonini yaratadi. Garchi birlamchi va ikkilamchi nominativ birliklar ichki forma bilan bog'liq motivatsion mohiyat nuqtayi nazaridan farqlansa ham: a) diffuz nomlar, tub va yasama nominantlarga xos ichki formaning narsaga xos barcha hissiy belgilar asosida emas, ulardan biri ishtirokida shakllanishi, b) ularga xos nominativ ma'noning "o'zidan avvalgi va keyingi so'zga ishora qilish xususiyati"ga asoslanishi bilan bog'liq mushtarakliklar nominativ faoliyat fazalari o'rtasida birining faollashuvi ikkinchisi uchun zamin yaratishiga asoslanuvchi bog'lanish borligidan darak beradi. Empirik va ratsional hamkorlik asosida voqelanuvchi nominatsiya vositalari daxl qilib bo'lmaz darajada mo'jizaviy va mukammalki, ularda yashiringan barcha sir-sinoatlarni oxirigacha ochib bo'lmaydi. Zotan, "...inson o'z timsolida ham moddiy, ham ma'naviy xususiyat va alomatlarni mujassam etgan noyob xilqat, Yaratganning buyuk va sirli mo'jizasidir. Shuning uchun ham uning ichki dunyosi, unga ato etilgan fazilat va xislatlarni oxirigacha anglash, tushunishning o'zi o'ta murakkab bir masala"[1].

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.
2. Chomsky Noam. Knowledge of language: Its nature, origin, and use. – New York: Praeger Scientific, 1986. – 309p.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Пер. с англ. Шмелева А.Д. под ред. Т.В.Булыгиной. — М.: Языки русской культуры, 1999. — I-XII, 780 с. — ISBN 5-7859-0032-7.
4. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. - 452 с.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. Учебник для студентов филол. специальностей. — М.: Высшая школа, 1974. — 303 с.
6. Кубрякова Е.С. Язык и знание, (на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 560 с.
7. Лурия А.Р. Язык и сознание. / Под редакцией Е.Д.Хомской. —М: Изд-во Моск. ун-та, 1979 - 320 с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике//Хрестоматия по истории русского языкознания. - М.: Высшая школа,1973. – 274 с.
9. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. – Т.: Баёз, 2015. – 248 б.
10. Хомский Н. Картезианская лингвистика. - М.: КомКнига, 2005. — 232 с.
11. Хомский Н. Язык и мышление. М.: Изд. МГУ, 1972.- 123 с.
12. Шулежкова С.Г. - История лингвистических учений. – М.: Флинта: Наука, 2008. - 404 с.
13. Rahimov A.A. The role of internal form in formation of secondary nominative units (on the basis of scientific works of Alexander Potebnja) //Practical Conference. Topical Problems of Modern Science and Possible Solutions (September 28–29, 2016, Dubai, UAE). – С. 14.
14. Rahimov A. A. Genesis of early linguistic outlook on nominative activity //Восточно-европейский научный журнал. – 2018. – №. 2-5 (30). – С. 27-29.